

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
кафедра історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості

МІЛІТАРНИЙ ДОСВІД У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «бакалавр»
студентки 4 курсу бакалаврату
освітньої програми
**«Українська мова і література
та західноєвропейська мова»,**
спеціальність – 035 Філологія
Дарина Володимирівна ВОРОБІЄВСЬКА
Науковий керівник:
к.філол.н., доц. Надія ЯНКОВА

«Допущено до захисту»
протокол засідання
кафедри історії української літератури,
теорії літератури і літературної творчості
протокол № 11 від «9» травня 2024 року
завідувач кафедри ____
д. філол. н., проф. Оксана СЛІПУШКО

КИЇВ
2024

АНОТАЦІЯ

Воробієвська Д.В. Мілітарний досвід у сучасній українській літературі. Дипломна робота на здобуття ступеня бакалавра за спеціальність 035 «Філологія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Кафедра «Історії української літератури теорії літератури та літературної творчості». Київ – 2024. 45 список використаних джерел із 40 найменувань.

Дипломна робота присвячена дослідженню поняття "воєнна проза", її жанрових та художніх особливостей, а також аналізу відображення війни в світовій літературі. Основна увага зосереджена на проблематиці мілітарної прози періоду гібридної війни через аналіз творів сучасних українських авторів. Метою роботи є вивчення особливостей мілітарного досвіду в сучасній українській літературі, зокрема через твори Валерія Маркуса та Тамари Горіха Зерня. Робота аналізує, як війна впливає на персонажів та їх світогляд, а також відображає суспільні зміни та дегуманізацію, спричинені війнами.

Також розглянуті тексти ілюструють, що їхня мова стає інструментом візуалізації і пошуку смислів самої війни. Психологічний підхід до інтерпретації зазначених творів дає змогу зрозуміти, як процес творення художнього тексту трансформується в механізм ословлення травми як індивіда, так і всієї національної культури. Саме це найбільшою мірою важливо й для того, щоб зрозуміти покоління молодих, які в цій війні набувають власної ідентичності.

Робота показує, що сучасна українська воєнна проза активно інтегрує мілітарний досвід, відображаючи реалії гібридної війни та її наслідки для особистостей і суспільства. Літературні твори Валерія Маркуса та Тамари Горіха Зерня демонструють внутрішню трансформацію героїв під впливом війни, їх боротьбу з пропагандистськими стереотипами та пошук нових моральних засад. Особлива увага приділяється ролі жінки у війні та її

внутрішній трансформації, що сприяє глибшому розумінню гендерних аспектів воєнного конфлікту.

Війна, що вийшла поза географічні межі Донбасу в лютому 2022 року цілком певно відкриває нові опції її літературного осягнення, з огляду на кілька причин. По-перше, масштаби травми, якої зазнає українське суспільство, сьогодні важко осягнути, а тому із часом художня словесність без сумніву візьме на себе завдання її культурного проговорення. По-друге, література залишає за собою функцію фіксування важливої історичної події й інформування про неї культурної спільноти у спосіб, властивий лише мистецтву слова. Саме тому ця тема має і матиме досить суттєві перспективи досліджень.

SUMMARY

Vorobiiivska D.V. The Military Experience in Contemporary Ukrainian Literature. Bachelor's thesis for obtaining the degree of Bachelor in specialty 035 "Philology". Taras Shevchenko National University of Kyiv. Department of "History of Ukrainian Literature, Theory of Literature, and Literary Creativity". Kyiv – 2024. 45 pages, 40 references.

The thesis is dedicated to the study of the concept of "war prose," its genre and artistic features, as well as the analysis of the depiction of war in world literature. The focus is on the problems of military prose during the period of hybrid warfare through the analysis of works by contemporary Ukrainian authors. The aim of the thesis is to examine the characteristics of military experience in contemporary Ukrainian literature, particularly through the works of Valeriy Markus and Tamara Horikha Zernia. The thesis analyzes how war impacts characters and their worldview, as well as reflects social changes and dehumanization caused by wars.

The texts considered in this thesis illustrate how language becomes a tool for visualizing and seeking the meanings of war itself. A psychological approach to interpreting these works allows understanding how the process of creating a literary text transform into a mechanism for articulating trauma both for the individual and for the entire national culture. This is particularly important for understanding the generation of young people who, in this war, are forming their own identities.

The thesis demonstrates that contemporary Ukrainian war prose actively integrates military experience, reflecting the realities of hybrid warfare and its consequences for individuals and society. The literary works of Valeriy Markus and Tamara Horikha Zernia show the internal transformation of characters under the influence of war, their struggle against propaganda stereotypes, and the search for new moral principles. Special attention is paid to the role of women in war and their internal transformation, which contributes to a deeper understanding of the gender aspects of the military conflict.

The war that extended beyond the geographical borders of Donbas in February 2022 clearly opens new avenues for its literary comprehension for several reasons. Firstly, the scale of the trauma experienced by Ukrainian society today is difficult to grasp, and over time, literature will undoubtedly take on the task of its cultural articulation. Secondly, literature retains the function of recording important historical events and informing the cultural community about them in a way that is unique to the art of words. Therefore, this topic has and will continue to have significant research prospects.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЛІТАРНОГО ДОСВІДУ У ЛІТЕРАТУРІ.....	8
1.1 Поняття «воєнна проза». Жанрові та художні особливості.....	8
1.2 Війна у світовій літературі.....	15
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ 2 ПРОБЛЕМАТИКА МІЛІТАРНОЇ ПРОЗИ ПЕРІОДУ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	22
2.1 Абсурд воєнної дійсності у романі Валерія Маркуса «Сліди на дорозі»	22
2.2 Жінка і війна у романі Тамари Горіха Зерня «Доця».....	28
Висновки до другого розділу.....	38
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41
ДОДАТКИ.....	43

ВСТУП

Особливо вплинули на розвиток сучасного літературного процесу сьогоденне політичне становище в Україні, повномасштабне вторгнення російської федерації, а як наслідок, всеосяжна мобілізація представників вищих класів із усіх сфер людського життя. Якщо українська ринкова економіка перейшла на воєнні рейки ще від початку нахабного вторгнення РФ на терени суверенної держави, то мілітаризація української літератури відбувалась поступово із 2014 року та в міру розповсюдження та популяризації історій про війну.

Дуже часто дискусія про літературу війни фіксується на суперечці між тими, хто вважає, що такі книги мають писатись по гарячих слідах, і тими, хто наполягає на тому, що має пройти деякий час. Прибічники швидкої фіксації реальності зазначають, що досвід записаний відразу – є історичним писанням, важливим для нащадків документом епохи. Натомість погляд на війну через роки, який базується на записаному тут і зараз – це вже про усвідомлення та рефлексію, вакцина від помилок в майбутньому. Так, література про війну є важливою частиною так званих студій пам'яті, досліджень колективної пам'яті суспільства. Якщо говорити про колективну травму, то важливими є так звані студії пам'яті, які зароджуються в Німеччині, Франції у 1960-х рр., де автори, передовсім ті, що пишуть нон-фікшн, намагаються переосмислити те, що з ними сталось. Але тут важливо те, що це робить вже наступне покоління. Вінфрід Зебальд у романі «Повітряна війна і література» розповідає про німецьку літературу та культуру, в якій нормою було величезне замовчування. Твори, написані не по гарячих слідах, дозволяють авторам, які походять із країн-агресорів, із плином часу переосмислити свої імперські погляди. Як правило, такі романи носять антивоєнний характер.

Актуальність дослідження зумовлена жвавою увагою гуманітарної науки до явища мілітарної української прози, а також потребою дослідити

художні тексти не тільки періоду АТО, а із часу повномасштабного вторгнення РФ після 24 лютого 2022 року із аналізом ранніх текстів періоду Революції Гідності, які разом і формують мілітарну літературу.

Об'єктом дослідження є художні прозові тексти української літератури, зокрема ті, з яких почалось формування мілітарного дискурсу: роман «Сліди на дорозі» Валерія (Ананьєва) Маркуса (2018). До уваги взяла як тексти професійних письменників, так і письменників – дебютантів (здебільшого волонтери, ветерани, громадські активісти), яких відзначили літературними нагородами та схвальними відгуками літературних критиків.

Предмет дослідження – мілітарні художні прозові тексти, які створюють особливий тип обговорення та критики в українській літературі.

Метою дослідження є виокремити та дослідити тексти мілітарної прози часів гібридної війни 2014-2022 рр. та після повномасштабного вторгнення РФ, розглянути вплив війни на літературний процес і виявити основні аспекти її відображення у літературі. Дослідити твори, присвячені російсько-українській війні, з метою виокремлення основних тем, образів і жанрових особливостей, які використовуються авторами для відтворення воєнних подій та їхніх наслідків.

Мета визначила певні завдання:

- 1) Узагальнити критику мілітарних прозових текстів у літературознавстві ХХІ ст.;
- 2) Визначити особливість сучасної мілітарної літератури як особливого типу дискурсу;
- 3) З'ясувати вплив літературних творів з тематикою війни на суспільну свідомість, сприйняття війни та формування пам'яті про воєнні події.

Методи дослідження. Виконанню поставлених у роботі завдань підпорядковане застосування різних методів дослідження:

- інтерпретаційний метод використано для розкриття змісту образів часу і простору;

- описовий метод застосовано під час викладу авторських спостережень;
- метод психоаналізу застосовано, аби дослідити, як написання тексту допомагає розкрити внутрішні конфлікти, страхи, травми, які переживають автори текстів та як їхні особисті переживання впливають на тематику та стиль робіт;
- рецептивна естетика дає змогу змістити основний акцент у тріаді «автор-критик-читач» на останнього як одного із співтворця художньої творчості;
- методика екзистенціального аналізу надає допомогу у потрактуванні кризових буттєвих ситуацій людини, до яких належать війна та смерть, абсурдності дійсності, страху, самотності.

Теоретична цінність дипломної роботи полягає в отриманні результатів досліджених питань, які служать стимулом подальшого теоретичного дослідження у сфері літературознавства.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що за допомогою підсумків дослідження визначила вектор розвитку на перспективу, зокрема створений ґрунт для більш глибокого теоретичного осмислення тематики у магістерській роботі.

Структура дослідження. Робота складається з анотації, вступу, двох розділів (кожен містить по 2 підрозділи), висновків до кожного розділу, висновків роботи, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 45 сторінок, із них – 36 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЛІТАРНОГО ДОСВІДУ У ЛІТЕРАТУРІ

1.1 Поняття «воєнна проза». Жанрові та художні особливості

За останні роки українська література все частіше представляє вагому кількість різножанрових текстів, які описують воєнні дії на Сході України протягом понад 10 років. Хоч проза від учасників бойових дій – зовсім не нове явище в українській літературі, здебільшого свій творчий доробок презентують автори, які до початку російсько-української війни зовсім не мали письменницького досвіду. Такі автори описують власні переживання та мають здебільшого терапевтичний характер. Здебільшого саморефлексія пережитого презентована щоденниками, спогадами, автобіографічною художньою прозою та есеїстикою [32].

Оглядаючи літературно-критичні матеріали, можна віднайти декілька термінів: «військова проза», «воєнна проза», «мілітарна проза», «ветеранська проза», «комбатантська проза», «волонтерська проза», «окопна проза», «армійська проза» тощо. Їх поява активізує процес влиття художніх текстів у загальновизнану класифікацію, але водночас маргіналізує сам феномен, через те, що багато текстів написані добровольцями, військовими, волонтерами, медиками, журналістами, які не були письменниками до створення своїх літературних текстів. Про дану закономірність говорить й українська письменниця Тамара Горіха Зерня, яка вказує, що мілітарна проза – це не одноденне явище, а небуденний феномен, який має властивість еволюціонувати та видозмінюватись, як і будь-яка інша повноцінна складова літературного процесу: «До ветеранської літератури почало формуватися ставлення як до паралітератури. Це письмо, у якого є функція, письмо, якого буде більше, ніж ми сподіваємося, ми через нього маємо пройти, і ті, хто пише, мають

через нього пройти. Усім цікаво подивитися, як це розвивається як явище» [12].

Воєнна література – це дуже широке поняття, яке об’єднує різні твори, які відтворюють битви та дотичні події. Як зазначає Марина Рябченко [1], доцільно виділити комбатантську прозу (із французької *combattant* – воїн, боєць) як різновид воєнної, адже її представники – суто учасники бойових дій, які наразі захищають нашу державу або ж після демобілізації перебувають у резерві. Що характерно для даного типу письма, так це автобіографічність, достовірність викладених фактів, деякі з них містять документальне або ж мемуарне письмо. Такі твори мають обов’язково висвітлювати особистий пережитий воєнний досвід. Як приклад із світової літератури: Еріх Марія Ремарк, Ернест Хемінгуей, Курт Воннегут, Ернст Юнгер.

Сучасну українську комбатантську прозу представляють письменники, яких мобілізували до Збройних Сил України, пішли воювати у складі добровольчих батальйонів, і ті, хто до війни ніколи не працював зі словом професійно. За понад десятилітню війну в українській літературі зібралось достатньо змістовних прикладів комбатантської прози: І. Орел «Хроніки одного батальйону», П. Солтис «370 днів у камуфляжі (записки артилериста)», Д. Якорнов «То АТО. Щоденник добровольця», В. Бурлакова «Життя PS», спогади та нариси, які писались після повернення А. Сова «Звіт за серпень ‘14», М. Музика, А. Пальваль «Савур-могила. Військові щоденники», В. Трофимович «Любов на лінії вогню», Патрік «Герої сучасності» і тд [27].

Український письменник Антон Санченко для порівняння у статті «Проза війни» [2] наводить «лейтенантську прозу» як різновид літературної течії кінця 50-х – кінця 80-х років ХХ ст. Те, наскільки серйозно ставились у Радянському Союзі до військово-патріотичного виховання, свідчить кількість виданих творів – загалом 103, серед них переважно повісті,

романи, збірки оповідань та п'єси. На основі цих текстів у світ випустили 42 кінострічки. За словами Антона Санченко, даний вид літератури «штампувався» не по гарячих слідах, а лише через десятиліття після перемоги у Другій світовій війні спеціально відібраними «високохудожніми друкарськими кулеметниками» подекуди із тримісячним бойовим досвідом. Про ці декілька місяців вони мали писати кількадесять років, забезпечуючи весь радянський післявоєнний офіціоз.

Про появу лейтенантської прози в сучасній українській літературі зазначила Марина Рябченко. На її думку, термін вживається виключно, коли йдеться про радянську літературу [10, ст.7]. Хоча український літературознавець Юрій Михальчишин, як приклад лейтенантської прози наводить весь всесвітній творчий повоєнний доробок, об'єднуючи в одній статті тексти військових, які пройшли фронти Другої світової у різних арміях: «Друга світова війна залишила свій слід в душі кожного її учасника. Але письменники – люди особливі. Для них роки воєнного лихоліття стали не лише важким особистим досвідом, але й джерелом творчого натхнення. У повоєнний час кожен з них виставив війні свій рахунок – без огляду на те, з якого боку довелося воювати» [11].

У своїй першій статті на тему воєнної прози науковиця Марина Рябченко вказала, що усі ознаки лейтенантської прози: : оповідь ведеться від першої особи, чесність, достовірність реалістичність – окопна правда, зображення воїнів як окремих індивідів, відсутність письменницького досвіду, - притаманні і сучасній прозі, яка написана бійцями, які воювали на Сході нашої держави: «Авторами сучасної української лейтенантської прози є як письменники, які були мобілізовані до ЗСУ або ж пішли воювати у складі добровольчих батальйонів, так і ті, хто до війни не мав відношення до літературного бомонду» [10, ст.7]. Проте, аналізуючи художні особливості комбатантської прози, вже у наступній своїй науковій статті літературознавиця розмежовує поняття «лейтенантської прози» та сучасної комбатантської, зазначаючи, що головною функцією першої було

сформувати радянську людину, яка ідеально підходить тодішній правлячій владі та матиме тотожні комуністичній партії погляди.

Ще одна важлива відмінність, яка диференціює одне від іншого: зовсім не всі сучасні представники комбатантської прози отримали офіцерське звання. Також тексти сучасних бійців-ветеранів не містять ніяких ідеологічних та пропагандистських маркерів, не кажучи про цензурування від держави [29].

Важливою рисою сучасної мілітарної прози є особливий спосіб формування наративу. Тексти сучасного літературного процесу продовжують традиції воєнної прози ХХ ст., яка представлена творчими доробками О. Довженка, Ю. Яновського, І. Багряного, Олеся Гончара [37]. Що характерне для письма минулого століття та сучасності, то це зокрема достовірне відтворення батальних сцен, зображення особливостей ведення та облаштування воєнного побуту, моделювання ситуацій на основі реальних подій, наявності реальних прототипів героїв, їхньої впізнаваності сучасниками тощо [13].

Блискавичність реагування – це риса сучасної мілітарної прози, яка відрізняє її від воєнної літератури минулого століття. Слід зазначити, українські письменники активно почали описувати пережитий найбільш травматичний досвід ХХ ст., а саме події та наслідки Другої світової війни, лише через певний період. Українська літературознавиця Віра Агеєва також зазначає, що у радянській літературі намагались «перевозувати війну» власне після її завершення. Попри те, що бойові дії протягом понад 5 років принесли величезну кількість смертей, втрат, розчарувань та зневіри, описуватись пережитий досвід мав красиво, героїчно. Звісно що тексти про переможну війну контролювались цензурою. Лаконовані епопеї проіснували до кінця 50-х рр.

Усі комбатантські тексти, написані чи на позиціях, чи вже у цивільному житті, є носіями глибоких особистих переживань, які

осмислюють новий досвід. Значна їх частина презентована саме щоденниками, мемуарами, автобіографіями та листами [30].

Досить часто бійці, аби зафіксувати події, явища та факти, звертаються до жанру щоденника. У такому випадку текст перетворюється на джерело історичної інформації. Тетяна Бовсунівська у підручнику «Теорія літературних жанрів» навела літературознавчу класифікацію, в межах якої виокремила декілька типів щоденників [5]. Вона стверджує, що щоденник не належить різновиду мемуарів, тому що він створюється на основі переживання подій у теперішньому часі. Хоч щоденник і мемуарний жанр, оскільки має багато ознак мемуаристики, він не ретроспективний, пишеться для себе, а не для публічного осмислення. Це і надає йому особливої правдивості та достовірності. «Щоденник відповідає закладеній у глибинах особистості майже біологічній потребі виразити себе, запам'ятати себе, зупинити потік свого життя, залишити сліди свого існування, - пише Тетяна Бовсунівська та додає: Щоденник – це боротьба зі смертю, із щоденним вмиранням.» Щоденники багаті на емоційність та суб'єктивність, адже пишуться, як правило, відразу після пережитих подій, здобутого досвіду. Часто автори беруться фіксувати важкі моменти, страждання, через що щоденникові записи стають однобічними [6].

Отже виокремлюють такі типи щоденників [5]:

- щоденник-свідчення;
- щоденник, породжений нарцистичними мотивами;
- щоденник-документ самоаналізу та самонавчання;
- щоденник-пам'ять про себе самого.

Щоденниковий жанр може поєднувати у собі ознаки есеїстики, художньої літератури, мемуарів. До того ж він виконує основну функцію – терапевтичну [3]. Дана психологічна практика дає можливість опорядити думки, почуття та емоції. За допомогою самоаналізу позбутись внутрішніх переживань та навчитись жити із новим здобутим досвідом.

Зокрема письменник та військовослужбовець Артем Чех в інтерв'ю «Телебаченню Торонто» стверджує, що військова література має вплив не лише на читача, а й на свого творця, який пройшов війну: «Якби я не був письменником, я б сприймав написання текстів про пережите на війні як терапію, психотерапію, яка працює із ветеранами». За його словами, текстотерапія дійсно допомагає тим бійцям, які сумлінно працюють із словами, виписуючи власний біль, все те, що вдалось пережити. Таким чином, військовим вдається відпустити думки, які викликають важке та болісне почуття.

Артема Чеха про терапевтичний характер військової літератури підтримує і Мирослав Лаюк, він додає, що автотерапія письменника може бути не завжди очевидною для читача: «Коли ми говоримо про військову літературу, для мене дуже дискусійним та цікавим романом є роман Девіда Селінджера «Ловець у житті» 1951 р. Девід Селінджер писав даний роман під час Другої світової війни, під час якої його товариші гинули на полях бою, і він сам відчував «запах паленого м'яса», який не забуде ніколи. Після війни він перебуває у реабілітаційних центрах та лікує свою психіку. Та раптом виходить друком роман про підлітка. Як розглядати та розуміти описаного у романі хлопчика? Його настрій та поведінка різко змінюється: часом він гіперактивний, а часом – впадає у депресію, звинувачуючи людство в абсолютно всьому, що стається. Ми розуміємо, що це людина із ПТСР, людина, яка пережила надзвичайно складний досвід. Що цікаво, у цьому тексті ні разу не згадується війна, але, мені здається, це яскравий роман про Другу світову війну».

Про важливість «мовлення для себе» та «нарратив для себе» пише Тетяна Радзівська, яка вказує, що записи вагомні для свідомості письменника, вони активізують психологічний стан, таким чином мають комунікативну цінність. Коли думки перетворюються у текст – це стає результатом вербального самовираження індивіда у ситуації відсутності адресата [7].

Артем Чех стверджує, що після повномасштабного вторгнення, до вже наявних жанрів літератури, додадуться нові: «У текстах описуватиметься еміграція, проблеми внутрішньо-переміщених осіб, різниця менталітетів між Сходом та Заходом». У цьому ж інтерв'ю Артем Чех вказує на поширення ще не менш болючої літератури – тієї, що писатиметься жінками, які втратили чоловіків на війні. Окрім того, у нашій військовій літературі буде багато повоєнного гумору, бо це хороший спосіб осмислення військового досвіду авторів. «Література, яка просто дико регоче, і в цьому є щось дуже жахливе. Я думаю, що цього реготу в українській літературі буде багато», - пояснює Мирослав Лаюк. Артем Чех вважає, що для того, щоб написати хорошу книжку про війну, не обов'язково бути в окопах: «Війну на собі відчули багато людей, які не були в окопах, але пережили страшний досвід, про який мали б написати. Інше питання – чи залишаться, чи виживуть ці люди».

Автори, які писали та пишуть про війну, займають своє місце в українському літературному процесі. Але цей шлях не був легким. Варто лише пригадати «Книжковий арсенал» 2020 року. Тоді частині ветеранських видавництв не знайшлося місця для стендів під час найбільшої книжкової події року. Деякі літератори досить зверхньо та зневажливо ставились до військових, які намагались створити якісний текст, не вважаючи їхні рукописи справжньою літературою. Публічний рзголос ситуації, яка скалась, допоміг вже загаданому вище «Книжковому арсеналу» породити надзвичайно важливий проєкт – ветеранський намет. У результаті, намет став однією із найбільш відвідуваних локацій Арсеналу. Увага до військової літератури звісно почала зростати. Так, у 2020 році книга ветерана війни Сергія SAIGON «Юпак» отримала премію Книга року ВВС [39].

1.2 Війна у світовій літературі

У світі глобалізації важко уявити сучасну літературу без трагедій, війн та апокаліпсису. Проте попит на висвітлення бойових дій з'явився значно пізніше. Можемо стверджувати, що література про війну існує стільки, скільки у цьому світі існують війни, ще з часів «Іліади» та «Одісея». Моторошну ж атмосферу війни зображено у літературі минулого сторіччя. Вже на початку ХХ ст. активно висвітлюється загроза військового конфлікту, який може потенційно перерости у кровопролитну війну, наслідки якої відчуватимуться на кожному материку. Такі обриси майбутнього зустрічаємо у фундаментальних працях британського письменника Герберта Джордж Веллса у романі «Війна світів», «Війна у повітрі», американського письменника Джека Лондона у романі-антиутопії «Залізна п'ята».

Із настанням етапу Першої світової війни та після її завершення у світовій літературі масово поширюється антивоєнний пафос, як один із найважливіших тематичних напрямів, який відзеркалює звільнення від пасивних наслідків війни, насильства та смерті: німець Гайнріх Манн у романі «Вірнопідданий» (1914), француз Анрі Барбюс у повісті «Вогонь» (1915), українець Осип Турянський у повісті «Поза межами болю»(1921). Згодом даний ряд доповнюється романом Германа Гессе «Степовий вовк» (1921), Річарда Олдінгтона «Смерть героя» (1929), Карела Чапека «Нашестя ящірок»(1936) [31]. Читачі не зустрінуть у текстах опис воєнних подій або ж спостереження за внутрішнім переживанням людини, навпаки, автори намагаються донести щось значно глибше, як от рефлексію про війну та життя після «примирення», про людину як войовничу істоту, про безпринципний характер політики, яка нехтувала загальними моральними принципами та призвела до руйнівних наслідків – кровопролитної війни. Вищеперераховані тексти ніби попереджали про неминучість настання страхітливої епохи ХХ століття. Їх ще називають текстами-попередженнями, які, навмисне випередивши колізії глобального

протистояння, вразили сучасний світ. (Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури / О.Галич, В. Назарець, Є.Васильєв – К.: Либідь, 2001. – С.116 – 141.). Варто погодитись, що на сучасних людей найбільше вплив справили твори, написані після Першої і Другої світових воєн, адже саме ці війни стали катастрофічним досвідом в історії людства та породили масову військову літературу. Військова література формує світосприйняття мільйонів. Таким чином тексти, створені у ХХ ст. сформували наших батьків та нас самих, вплинули на наше уявлення про війну, військове братерство та на те, що відбувається із окремими людьми та цілими народами після закінчення бойових дій. Такі іноземні письменники ХХ ст. як: Еріх Марія Ремарк, Ернест Хемінгуей, Курт Воннегут, Ернст Юнгер, висвітлюючи у своїх текстах війну, розповідають про неї таким чином, що може скластись дещо романтизоване уявлення про перебіг бойових дій. Так як кожен письменник по-своєму властивим собі стилем письма описує війну, то у творах Еріх Марії Ремарка та Ернест Хемінгуея війна не лише впливає на людські долі та руйнує імперії, а й оголює людські почуття та загартовує дружбу.

Письменник та літературознавець Мирослав Лаюк у коментарі «Телебаченню Торонто» розмірковував, наскільки позиція вищеперерахованих авторів мала вплив на суспільство. Зокрема він вказав, що художня література впливає на опініон-мейкерів (укр. лідерів думок), тих, хто задає тренди. Масові романи, до прикладу ті, які писали Еріх Марія Ремарк чи Ернест Хемінгуей поширювали ідеологію осуду будь-якої війни, відмови від неї, як інструменту зовнішньої політики, а також ідею антимілітаризму. На противагу цьому, український літературознавець, як приклад наводить творчість Курт Воннегут та Джозефа Геллера, які наслідують ідеологію пацифізму та антимілітаризму, і вказує, що йому дещо важко уявити, що ці письменники могли б написати свої романи за умови, що вони були б під владою Третього рейху чи Радянського Союзу.

Натомість німецький письменник, філософ, бойовий офіцер Ернст Юнгер зображував війну як щось довершене та прекрасне, ідеалізуючи військову звитягу та стійкість солдата. Юнгер накачував читача відчуттям величчя, бажанням мобілізуватись та піти на передову, аби здобути бойову славу.

Джозеф Геллер у своєму антивоєнному творі «Пастка-22» зосередився на тому, аби показати абсурдність війни та той факт, що поміж бойових дій однаково знаходиться місце для життя в усіх його проявах, часто – беззмістовних.

Наперекір моторошному досвіду опісля завершення двох світових воєн, які достеменно змінили світобудову, все ж двадцятий вік супроти сучасності здається більш послідовним. У попередніх століттях існувала певна логіка, простежувались певні закони, які визнавалися сторонами конфлікту, і які рідко хто порушував. Інакше – тепер.

Все частіше у сучасній літературі зустрічаємо не відтворення кровопролитних сцен, а зображення різних ключових аспектів ведення воєнного побуту. Тому актуальним постає пошук оптимальної жанрової стратегії художнього тексту на мілітарну тематику [34].

Модерна мілітарна проза, беручи до уваги воєнну прозу письменників другої половини ХХ ст., створює власні наративні та художні стратегії протистояння новому підходу до ведення бойових дій. Автори здебільшого описують не посягання на цілісність держави, а гібридну специфіку війни, її курс на захоплення колективної свідомості та інтуїтивне опанування українцями культурних та ментальних прикладів росії [38].

Характеризуючи тексти про новітню російсько-українську війну, які безсумнівно можемо віднести до світової літератури, можемо стверджувати, що досить несподіваний активний розвиток бойових дій на Сході нашої держави став значним випробуванням для України та її існування загалом. Письменники української художньої літератури досить жваво відреагували на тодішні події, і вже наприкінці 2015 року читачі мали змогу віднайти на

книжкових полицях тексти про війну різноманітного жанрового пласту: художню та репортажно-документальну прозу, публіцистику, рідше – сатиру та поезію: «Маріупольський процес» Галини Вдовиченко (2015), «Іловайськ» (2015) Є. Положія, «Укри» (2015) Б. Жолдака, «Вірші з війни» (2014, 2015), «Блокпост» (2016) Б. Гуменюка, «Книга змін» (2015) А. Цаплієнка, «Аеропорт» (2014) С. Лойка, «2014» (2014) В. Івченка, «100 днів полону, або Позивний 911» (2015) В. Макеєва, «Війна на три букви» (2015) Є. Сергацкової, А. Чапая та В. Максакова. Одночасно літпростір динамічно наповнюється актуальними перекладами, які допомагають осмислити війну, яка зненацька застала українське суспільство у 2014 році.

Деякі тексти ще й були професійно екранізовані. У 2018 році у кінопрокат вийшов український детектив на військову тематику «Позивний «Бандерас», режисером якого став Заза Буадзе. Вистава на п'єсу Жадана «Хлібне перемир'я» вперше була представлена в Київському театрі драми і комедії на лівому березі. На Міжнародній церемонії вручення кінопремії «Оскар» представили екранізовану книгу «Погані дороги» Наталки Ворожбит.

Вагома різноманітність жанрів створює особливий мілітарний дискурс у модерному літературознавстві, адже бере до уваги побажання та запити різних вікових, за сферою зацікавленості та та стилем написання груп. [36] Це і заохочує підвищувати показник якості української прози, про що говорить і літературознавиця Тамара Гундорова, зазначаючи про кон'юнктурність воєнних текстів: «Виникає і своєрідна кон'юнктура на теми недавньої драматичної історії – революції на Майдані, війну на сході України. А між тим серйозні тексти про ці важкі події насправді спроможні змінити цілу нашу літературу. Свідчення очевидців, репортажі, багатопланові картини і розповіді про окремі людські долі – все це спроможне народити поліфонічну і полістилістичну проблемну літературу». Дійсно, твори на воєнну тематику, які створюються, набирають популярності в соціальних мережах та масово тиражуються призводять до

відкриття видавництв, які спеціалізуються виключно на поширенні «ветеранської» прози, з'являються окремі номінації на літературних преміях для авторів таких текстів. Проте і без допоміжної «кон'юктури» сучасна мілітарна проза стає органічно та важливою складовою вітчизняного літературного процесу, стрімко набуваючи визнання не лише в Україні, а й за її кордонами. Зокрема досліджений у даній роботі роман «Доця» Тамари Горіха Зерні отримав літературну винагороду – Книга року ВВС-2019 р., у межах Міжнародного літературного конкурсу «Коронація слова» нагороду присвоїли романам Галини Вдовиченко «Маріупольський процес» та Юлії Ілюхи «Східний синдром», а збірка малої прози «Земля загублених, або Маленькі страшні казки» Катерини Калитко стала Книгою року ВВС-2017. На думку Тамари Горіхи Зерні деякий час українці стали жертвами стереотипних упереджень. Письменниця у розмові із українським письменником, військовим Сергієм Жаданом на «Radio NV» зазначає, що досить довгий час письменниками журналістами та читачами вважалось, що тема війни має “визріти” та взагалі краще писати після перемоги. Друге упередження – що тема війни дуже болюча, яка майже не продається, адже читач не захоче сприймати настільки болісний, важкий текст. Останнє упередження – справжні книги про війну мають писати люди, які воювали. На щастя, ці упередження успішно долаються, адже книги про війну і надалі успішно поширюються в українському просторі.

На думку Сергія Жадана найцікавіше про війну пишуть люди, які її безпосередньо пройшли – військові. Читачам перш за все варто почути “голос очевидця, який бачить все із середини, і скаже про це так, як ніхто інший: чи професійний журналіст, чи професійний письменник”. Також Сергій Жадан додає, що книги типу “Доці” Горіхи Зерні, які про війну, але не про хід бойових дій, а більше про опис невігданого героя, який дійсно на своєму місці. І можливо саме це наша специфіка української літератури про російсько-українську війну.

Висновки до першого розділу

Воєнна література – це дуже широке поняття, адже її можуть писати не лише бійці, а цивільні: журналісти, волонтери, письменники, які не беруть участь у війні. Книги людей, які мають безпосередній військовий досвід називають комбатантською літературою. Значно ширшим є поняття мілітарний, ніж військовий, адже під мілітарною прозою розуміємо всі тексти, які з'явилися як відповідь на новий для світу досвід гібридної війни, в умовах якої бойові дії є другорядними, а на перший плани виходять різні інформаційні операції та інші важелі впливу, які здатні маніпулювати суспільною думкою; а надалі – і на пряме збройне протистояння.

Війна із росією, яка розпочалась в 2014 році, сформувала цілий пласт української військової літератури, близької та більш зрозумілої, про нас та нашу реальність. Свій досвід українські військові описували у різних форматах: мемуари, передрук дописів із Фейсбук, художні твори, римовані рядки. За різними підрахунками, на сьогодні ми маємо понад 1000 книжок про російсько-українську війну: переважає документалістика та щоденники.

Технічні та інформаційні умови зумовили надзвичайну швидкість реагування на трагічний досвід війни. Багато текстів створювались та поширювались в електронному форматі за допомогою соціальних мереж, інформпорталів, видавництв, блогів авторів. Так як мілітарна проза активно відіграє одну із ключових ролей у переоцінці колоніального, тоталітарного, постколоніального та посттоталітарного досвідів, вона цілком гармонізує із сформованою тенденцією сучасного літературного процесу. А, починаючи із 2015 року, творчі доробки українських письменників ще й визнають у світі, адже відтоді мілітарні тексти входять до довгих та коротких списків Книги року ВВС, претендують на здобуття Шевченківської премії з літератури.

Українська військова література, написана після 24 лютого 2022 року буде більш популярною та зрозумілою у світі, адже вона говоритиме про війну, яка так чи інак доторкнулась багатьох. Дана література відрізнятиметься від попередньої, тому що це вже зовсім інша війна. Війна, за якою мільйони

спостерігають в режимі онлайн, а карта бойових дій змінюється у прямому ефірі у буквальному розумінні.

Новітній тип війни – гібридна війна, виявляється двома планами: прямими бойовими діями на лінії розмежування та комплексом мілітарних, культурних, ціннісних засобів впливу ворога на колективну свідомість українців. Таким чином, агресор намагається досягти своїх політичних завдань. Тому, художні тексти, які представляють зіткнення на фронті мають характеризуватись як проза на мілітарну тематику. Мілітарна проза охоплює тексти, які стали реакцією українців на перші загрозливі маркери гібридної експансії РФ.

Мистецтво часів війни має свою виразно означену специфіку. Воно не тільки обмежене в жанрах і формах, а й усущіль заражене і спотворене мілітарним духом. Приречене балансувати на крихкій межі життя та смерті, насильства і болю, знечулення й перечуленості, приміряє на себе своєрідну естетику – страждання й смерті. Війна виявляє найгірші сторони людського ества, його тваринні інстинкти. Вона у небачених масштабах дегуманізує суспільні відносини: масовість жертв змушує говорити про них узагальнено й закамуюфльовано, при цьому втрачається трагедія кожної окремої смерті, кожного загубленого людського життя. Завдання мистецтва війни – облагороджувати таку дегуманізацію людини, вимушену й тимчасову. Зміщення естетики від прекрасного до потворного й жахливого в цьому разі по-своєму виправдане (хоч як це цинічно може звучати) [4].

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМАТИКА МІЛІТАРНОЇ ПРОЗИ ПЕРІОДУ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

2.1 Абсурд воєнної дійсності у романі Валерія Маркуса «Сліди на дорозі»

Визначення поняттю «гібридна війна» наводить Євген Магда, автор книги «Гібридна війна: вижити і перемогти» [8]. За його словами, це бажання однієї країни підкорити собі іншу, використовуючи для цього політичні, економічні, інформаційні важелі. Гібридна війна спрямована не на знищення мільйонів людей, а на залякування та деморалізацію. Аби ефективно вести інформаційну війну, росія активно використовує приватно-державне партнерство підпорядкованих медіа [28].

Тема російсько-української війни динамічно охоплюється в мистецтві, зокрема та, на мою думку, здебільшого в літературі. Що не дивно, більшість таких текстів написана саме письменниками-комбатантами (фр. *Combattant* – особи, які безпосередньо беруть участь у воєнних діях). Більшість із учасників бойових дій лише для себе вели щоденники, записуючи пережитий досвід та не плануючи де-небудь висвітлювати рукописи. Дехто – публікував творчі напрацювання у соціальних мережах. Як зазначає Марина Рябченко, письменники-ветерани розміщували на сторінках свої тексти без змоги їх друкувати, лише просто поділитись враженням у художній формі. У літературному процесі відтоді активно почав розвиватись новий жанр – мережева література. В українському літпроцесі досить поширене явище, коли література спершу з'являється в інформаційному просторі у мережі Інтернет, а лише потім видавалась окремими книгами. Збірка «14 друзів хунти» - доцільний приклад мережевої літератури, яка вийшла друком як повноцінна збірка текстів Інтернет-блогів військових, волонтерів, журналістів та внутрішньо-переміщених осіб.

Автор книги «Сліди на дорозі» Валерій Маркус почав писати після увільнення із Збройних Сил України. Погоджуюсь із тезою Марини Рябченко, яку вона висвітлила у статті «Комбатанська проза в сучасній

українській літературі: жанрові та художні особливості”: «Незалежно від того, де писалися комбатантські тексти (безпосередньо на позиціях чи вже в цивільному житті після демобілізації), усі вони – носії глибинних авторських переживань, осмислюють новий досвід та зумовлені ним психологічні зміни, а отже, більшою чи меншою мірою самоописові» [9].

Валерій Маркус зазначив, що так званий хребет тексту (початок та кінець) у нього був заготовлений та з написанням фабули виникли проблеми: «Процес написання книги зайняв три роки. Починав я в 2015 році... от я пописав десь півтора місяці й переживання всіх тих речей, які я описав у книзі, вони заглиблювали мене в дуже глибоку депресію... Справа в тому, що в цьому стані найкраще писати, тому що ти стаєш просто, як оголений нерв, ти настільки все яскраво відчуваєш, як ніколи, але, справа в тому, що в цьому стані дуже важко жити і тим більше важко працювати».

«Сліди на дорозі” є своєрідною рефлексією над пережитим військовим досвідом автора та заглибленням у себе. Водночас роман є і документальним, адже відображаються реальні події, які відбувались, а текст доповнюється QR-кодами із покликаннями на фото- та відеоматеріали, пов’язані із подіями та дозволяють більш глибоко зануритись у прочитання та осмислення всього, що відбувалось у роки ще періоду так званого “АТО”. Завдяки медіаматеріалам, читач не лише має змогу зрозуміти загальний бойовий настрій військового та його побратимів, а й пригадати трагічні події: майдан, перші дні війни, різницю відображення воєнних дій на телемайданчиках державних та пропагандистських [26].

Власне у першій частині роману добре відображається період до війни, коли головний герой та й усі країна загалом перебувають під дією російської пропаганди та мислять відповідними категоріями...

У війську відсутнє будь-яке патріотичне виховання. Воно б і мало закласти певну теоретичну історичну, політичну базу, яка була б міцним фундаментом для подальшого формування націоцентричного способу мислення. Проте тодішня військова система не відходила від радянських

установок, сформованих десятиріччями, а корупція займала одне із основних місць. Тож не дивно, що ми читаємо такі слова: Мене мало хвилювала політика. Щодо цього питання я був абсолютно інертним, так само, як і переважна більшість. Краєм вуха чув про мітинги у Києві, але не більше”.

Напад росіян стає початком кардинальної зміни світогляду головного героя. Валерію не віриться, що уявлення росіян про українців побудоване на величезній кількості фейкової інформації. Його уявлення про країну-агресора також виявились неправдими: “Таке враження, що ми з росіянами все життя споконвіку жили за величезним парканом, і раптом цей паркан впав, а ми вперше побачили одне одного”.

Цікаво, що, не маючи тоді ще ніяких патріотичних мотивів та розуміння “для чого?”, йому хотілось поїхати разом із хлопцями на справжню війну, від якої в подальшому він отримуватиме задоволення та відчуватиме, що вартий чогось (інтерв’ю антиподи Іванов): “Ось хотів я потрапити на війну, дупу рвав через це, бігав, шукав зв’язки, домовлявся, платив гроші, а в результаті війна сама мене знайшла”.

Я. Чорногуз, у рецензії на роман, називає «Сліди на дорозі» текстом, де присутня естетика чину, зважаючи також на те, що автор книги є професійним військовим і, попри всю важкість життя в окопах, мужньо витримує всі випробування. Герой роману докладно описує, наскільки нестерпно жити в окопах, а ще важче – миритись із проблемами тодішньої української армії, приймаючи її закони та підлаштовуючись під загальноприйнятну корумповану систему. Проте, читаючи роман, ми помічаємо не лише зовнішню трансформацію розповідача, а й внутрішню, адже у тексті настає етап, коли військова гідність підноситься над бажанням відпочити ще декілька днів, заплативши за це “старшим”:

« – Скільки тобі потрібно?

– Ще два дні.

– Сто гривень.

Постань я ще півроку тому перед таким вибором, заплатив би, не думаючи. Але зараз... Власною шкурою відчув, що через таких хабародавців, як я, і таких мудаків, як цей лейтенант, ми й опинилися у такій дупі» [23].

Громадянська та моральна позиція формуються, коли головний герой переживає жорстокість, жаль, біль. А війна докорінно змінила його та змусила по-новому поглянути на світ та себе: “Війна дала мені можливість відчувати себе і краще зрозуміти. Я нарешті перестав прикидатись і брехати собі, став чесним із самим собою, і мої слабкості більше не засмучували мене...” Варто зазначити, що у романі відсутня ідеалізація чи романтизація війни, адже для автора війна є руйнівним явищем. Проте є місце для жартів та кумедних історій.....

Основним висновком в романі є те, що любов та свобода – це ключові цінності в людському житті, оскільки лише ці риси роблять особу людиною [24]. Читач це розуміє із епізоду, коли воїн залишається наодинці із зрадником, який передавав терористам дані про місцезнаходження українських солдат. Із діалогу ми лише підтверджуємо наскільки український захисник є морально сильною людиною та вільною особистістю: “Я мав десятки можливостей поїхати і не повертатися. Знаєш, заради чого я тут? Щоб ніхто з моїх близьких не побачив і не відчув те, що довелося пережити мені...”. На противагу головному герою, чоловік-зрадник, навіть коли його розв’язали, поводить себе скуто, думаючи виключно про збереження власного життя, в той час як Валерій Ананьєв готовий до смерті щосекунди.

Роман «Сліди на дорозі» доповнюється інтермедіальним компонентом, який присутній у романі у вигляді штрих-кодів. Він значно розширює ілюстративні можливості книжки.

Загалом QR-коди корисні, якщо на просторово обмеженому друкованому носії потрібно компактно розмістити великий об’єм інформації або посилання на інші медіа (фото, відео тощо). Саме тому вони

широко застосовуються в рекламі. На банерах, постерах, сторінках журналів поряд із рекламованим продуктом часто можна знайти двовимірний матричний код, за яким приховується номер телефону чи електронна пошта для зв'язку з продавцем, вебсторінка компанії -виробника, географічні координати, візуальне зображення тощо. Таке розмаїття зашифрованої інформації робить використання QR-кодів продуктивним і в інших сферах життєдіяльності людини, як-от у мистецтві чи літературі. Тож серед завдань цього дослідження —аналіз можливостей застосування QR-коду в художній літературі, і його міс-ця в структурі тексту і виокремлення основних функцій додаткових матеріалів, до яких надається доступ за допомогою цього інструменту на прикладі збірки поезій Дмитра Лазуткіна «Артерія», романів Юрія Андруховича «Радіо Ніч», Валерія Маркуса (Ананьєва) «Сліди на дорозі» та Доржа Бату «Моцарт2.0».

Як зазначає дослідниця Марина Рябченко, відмінність книжки —у її інтермедіальності: увесь ілюстративний матеріал виведено в цифровий простір за допомогою штрих-кодів, а це дає змогу переглянути не лише традиційні для воєнних творів фотоматеріали, а й відео(на одному з них читач (глядач?) може бачити запис справжнього бою в реальному часі) [25].

Науковиця стверджує, що структурно «Сліди на дорозі» —це гранично відкритий до реципієнта сповідальний художньо-автобіографічний наратив. Такому, подекуди ледь не щоденниковому, текстові наявність QR-кодів значно спрощує процес фіксування та передачі особистого болючого військового досвіду. Цікавим фактором у взаємодії автора та читача є наявність у книжці аркуша-вкладення з поясненнями щодо того, як потрібно читати роман і користуватися QR-кодом. QR-коди розташовані внизу сторінок у вигляді пронумерованих посилань (часто по кілька на сторінку). Усі покликання ведуть на сайт В. Маркуса (Ананьєва) slid.com.ua, де можна знайти ілюстративні матеріали різного штибу (фото чи відео, зокрема – запис реального бою, знятого російським терористом Моторолою, фото військової техніки,

інформаційний ролик про загиблих після збиття українського літака ІЛ під час посадки в Луганському аеропорті або навіть сюжет із пропагандистських російських ЗМІ щодо подій на Сході України. Ось, наприклад, уривок із роману, поєднаний із російським пропагандистським роликом, який можна знайти після сканування коду.

«Він повідав про загальний настрій серед росіян та їхніх медіа: бандерівці, фашисти, вбивства і викрадення російськомовних, заборона на російську мову...Як у таку маячню можна повірити? Таке враження, наче ми з росіянами споконвіку жили за величезним парканом, і раптом цей паркан впав, а ми перше побачили одне одного».

Наприкінці – посилання на QR-код. Загалом у книжці понад 80 QR-кодів, а на сайті В.Маркуса (Анаєва) —більше сотні фото та відеоматеріалів. У різних випадках вони можуть виконувати одразу кілька функцій : ілюстративну, довідкову, сюжетотворчу і, звісно, інтерактивну.

2.2 Жінка і війна у романі Тамари Горіха Зерня «Доця»

Оксана Забужко написала, що «Доця» дотла знищує усталені стереотипи війни як «закритого чоловічого клубу», у які жінки допускаються лише в ролі або жертви, або ж «бойових подруг». Прочитавши цю книгу, Оксана Забужко стверджує, що все таки війна має і жіноче обличчя також: «Що більш інформаційно-технологічними ставатимуть війни майбутнього, то помітнішою буде у них участь жінок»[20].

Висвітлення війни із жіночої перспективи у модерній українській літературі відрізняється від чоловічої тим, що коли жіночий досвід стає центральним, на перший план розповіді виходить травматична природа війни, а не героїчна. Мілітарна проза написана жінками важлива і тим, що вона повністю здатна зруйнувати будь-які усталені стереотипи щодо образу жінки-воїна [33]. Її позиція, як письменниці, надає змогу без героїзації поглянути на історію, звернути увагу на дрібні деталі. На важливості такого способу бачення зауважила сучасна сербська дослідниця Ясмiна Тешанович: «У розмовах з чоловіками ми зауважували, що чоловіки, розповідаючи про війну, насамперед говорили про ідеологію війни, а вже потім розповідали про себе. А от їхні жінки казали: ми нічого не знаємо, воювали чоловіки. І офіційно це справді так. Але це лише поверхнєве враження. Жінки охоче нам розповідали, що сталося у їхньому селі, з сусідами, вдома, і ставало дедалі зрозуміліше, що насправді відбувалося у тій війні, котру вони бачили на власні очі» [14].

Погляд жінки у літературних текстах дозволяє відкрити нові можливості для дослідження глобальних всесвітніх катастроф. Історикиня та письменниця Олеся Хромейчук дещо у ширшому контексті тлумачить проблему, зазначаючи що залучення жінок та інших раніше непомітних груп, які через етнічні, расові, сексуальні чи які-небудь інші відмінності не гармонізують із загальноприйнятним образом «героя», допоможе порушити питання ідеї героїзму в Україні. Адже сьогодні читач часто може зустрітись

із гіперболізованою романтизацією образу жінки на війні [40]. Окрім того, замовчуються буденні проблеми, з якими захисниці стикаються щоденно: посттравматичний синдром, реінтеграція та соціалізація, відсутність форми потрібних розмірів, засобів гігієни та ін. На щастя, ситуація дещо змінилась, у порівнянні із тією, що була під час війни 2014-2022 рр., проте все одно залишається запит на якісне забезпечення жінок на фронті.

Сучасна культура здатна відбити актуальні тенденції та виступити сильним інструментом впливу на свідомість людей. Поряд із стереотипними типами гендерної рольової моделі, які вирізняла відома вчена та громадська діячка Оксана Кісь, а саме: Берегині, Барбі, Феміністки та Ділової жінки [15], з'являється новий образ – Мілітарна жінка. Такі жінки неодмінно є гідним зразком стійкості, національної свідомості, відваги та патріотизму. А їхнє, як і чоловіків, бажання воювати, досить часто не обмежується вичерпним тезами про любов до Батьківщини та власне покликання взяти до рук зброю, коли існує небезпека територіальній цілісності держави, у якій проживаєш. Про справжні мотиви багатьох із них нам ніколи не почути, адже війна – це приватна річ, яка існує там, де немає місця патріотичній риториці [16].

Тамара Горіха Зерня (Тамара Дуда) це українка, яка мешкає у Києві за фахом журналістка та перекладачка. Заміжня, мама трьох дітей. У період із 2014 по 2016 рік Тамара Дуда була активним фронтовим волонтером. Разом зі своїм напарником, а потім чоловіком Святославом Бойком вони активно збирали кошти, закуповували продукти, форму, спорядження та технічні засоби для українських військових.

У 2016 році, після народження третьої дитини, Тамара припинила волонтерські поїздки, але натомість зосередилась на іншому проєкті – написанні гостросюжетної динамічної книги про війну на Сході, розрахованої на широку аудиторію.

Дебютний роман авторки “Доця” став відкриттям літературного 2019 року. Він був опублікований у видавництві “Білка” українською, а згодом і

англійською мовами. У 2019 році “Доця” була відзначена премією “Книга року BBC”. У 2021 році увійшла до рейтингу “30 знакових книжок нашої Незалежності”, що проводився Міністерством культури та інформаційної політики України та Українським інститутом книги. У 2022 році авторка отримала за неї Національну премію України імені Тараса Шевченка.

Зреалізована у сфері перекладу киянка не змогла залишитись осторонь подій, які стрімко розвивались на Сході та Півдні нашої країни. Тож вирішила разом із напарником долучитись волонтерського руху. Під час благодійної діяльності вона зустрічала багато різних людей, долі яких покалічені війною. Тож, зібравши достатню кількість матеріалу із оповідей та переживши чимало того, про що цивільні навіть не здогадуються, вирішила викласти історію на папір, створивши книгу. Тамара Горіха Зерня зазначає, що книга «Доця» водночас і про війну, і не про війну. Перш за все це художня книга. Читачі можуть її сприймати як бойовик, детектив, трішки фентезі або ж занадто документальний любовний роман. Тамара про «Доцю» говорить наступне: «Мене, як автора, як людину пишучу, насамперед, цікавила людина, яка опинилася мимоволі в певних обставинах. Цікавило те, що з нею відбувається, цікавили відповіді на ряд запитань, починаючи від практичного що робити, якщо те саме відбудеться в якомусь іншому місці? Що робити, коли це саме трапиться в твоєму місті? Як не пропустити той момент, коли ситуація стане занадто серйозною, тобто як не пропустити момент, на якому треба втрутитися? Що робити в ситуації, коли ти – жінка, людина мирної професії, раптом опиняєшся в смертельній небезпеці, і тобі треба дуже швидко прийняти рішення і щось зробити, аби самій вижити, і щоб вижили люди, які волею долі стали від тебе залежними»[17]. Спочатку Тамара Горіха Зерня визначилась із ідеєю – книга про початок війни, у якій ведеться опис від людини, яка проживає в Донецьку на окупованій території.

Описуючи головну героїню роману варто вказати, що Тамара Горіха Зерня в інтерв'ю Ользі Герасим'юк порівнює себе із Доцею, зазначаючи, що

коли почалась війна вона декілька місяців чекала, що вона сама по собі припиниться, чекала на силову акцію держави, залучення союзників і тд [19]. Та лише через пів року, коли письменниця на власні очі побачила поранених воїнів у шпиталі, зрозуміла, що це справжня війна. Що цікаво, прототип із роману “Доця” це активна волонтерка, яка вела розвідувальну діяльність. Жінку звати Наталя із позивним “Ельф”, яка їздила в Донецьк, збирала інформацію та їздила в аеропорт. Вона була однією із небагатьох, хто заходив до аеропорту під величезною небезпекою до останнього дня. Пізніше Наталя разом із своєю командою намагалась організувати розкопки завалів та шукати ресурси, щоб чимшвидше викупувати людей із полону. Перед тим, як писати цю історію, авторка не одну годину спілкувалась із прототипом головної героїні у мирному Львові, де вони зустрілись спеціально, аби остання детально розповіла власну біографію, зокрема детально про те, що з нею відбувалось на Сході. Тамара попередила Наталю, що книга буде художньою із декількома вигаданими лініями подій. Відомо, що Наталя «Ельф» не відразу після публікації книги ознайомилась із її змістом. Прочитала, коли авторка наважилась подарити один примірник їй під час презентації «Доці» на Форумі видавців у Львові.

Авторка зазначає, що кожен герой із книги має власний прототип у реальному житті. Так само і кожна ситуація чи діалог мають місце в реальному житті.

Головна героїня книги – це типова жителька Донецька. Вона залишається без родини, дому та роботи, але знаходить сенс та опору у боротьбі за свою територію. Також це мисткиня, яка виявила у собі хист до малювання. Хоч про її мати ми знаємо доволі мало, проте бажання творити прекрасне Доці передалось від матері. Про це говорить бабуся: «Твоя мама вишивала, доню. Вона брала голку – і все, відключалась. Кричи, говори, та хоч би й пожежа під носом – голови не поверне. А роботи які виходили! Я ніколи таких не бачила ні до, ні після. Дивишся на неї – один малюнок, моргнеш – зовсім інший...» [18].

Варто зазначити, що головна героїня не відразу стає «своєю» для Донецька. Спершу і місто, і люди здаються їй чужими. Проте трапляється трагедія, яка посприяла об'єднанню героїні із жителями регіону. Спільна травма, яка трапилась 18 листопада 2007 року на шахті імені Засядька. Тоді ця трагедія забрала понад сто життів гірників: «З цієї самої аварії, з цієї страшної нічної сирени почалося наше зрощення і взаємне проникнення з Донбасом. Саме з цього моменту я відраховую події, які підштовхнули мене до вирішального вибору. Тієї зими проросло зерно, яке зрештою зробило мене тим, ким я є –інсургентом, розвідником, диверсантом» [18]. Як виявилось, саме емпатія стала потужним інструментом асиміляції. Проте все ж таки варто було дуже старатись, аби Донбас все ж прийняв головну героїню та визнав її своєю. Україномовній дівчині, яка народилась у кардинально іншому регіоні країни, потрібно було зробити так, щоб бандити, шахтарі, молоді люди, продавці, - всі вони, які від неї дуже далекі, кожен зміг ризикнути власним життям заради неї.

У книзі настає мить, коли героїня, відволікаючись від художніх робіт, опиняється у кардинально іншому світі, чужому та незрозумілому. Саме цей момент і є переходом від мирного до воєнного життя. Доця спершу за всім, що відбувається, просто спостерігає, не втручаючись. Та настає момент, коли кожна людина усвідомлює, що не можна більше бути спостерігачем, варто діяти. Діяти швидко та радикально, мобілізуючи усі можливі сили. Саме тоді читачі спостерігають за трансформацією дівчини: безформна, побита життям вона перетворюється на незламного воїна, яка вперто стоїть на ногах та йде вперед пори все і всіх. Попри те, що вона проживає всі етапи психологічної адаптації до війни, їй вдається стати національно свідомою та розвинути мовну стійкість, поступово переходячи із російської на державну мову. Звичайна жінка стає не лише очевидцем, а й співучасником історичних подій, які безумовно впливають на формування її характеру та подальшу долю. Фізична трансформація відбувається, коли головна героїня

бере до рук зброю, аби навчитись стріляти. Про її участь у бойових діях свідчать отримані поранення та шрами.

Невідворотна переміна в політичному житті України та передусім Донецька стала спусковим механізмом внутрішньої трансформації Доці. Це надзвичайний поштовх до внутрішніх переформатувань героїні, подолання запрограмованого стереотипу про роль жінки як слабкої статті. Регіон, в якому вона прожила частинку свого дорослого свідомого життя слухняно змирився із деструктивною пропагандою росії, будь-які фейкові інформаційні атаки сприйняв за правду: «Вони вірили у правий сектор, бандерівців, чупакабру і десант марсіан. Києва нема, він лежить у руїнах. Американські диверсанти отруїли воду, і тому можна пити тільки бутильовану. Столична влада наказала підірвати шахти і затопити Донецьк. На Майдані спалили «наших ребят», а беркутівцю викололи очі. У дім до жінки увірвалися зі зброєю і прострелили ногу. У який дім? До якої жінки? У різних оповідачів версії відрізнялися, і небога з простреленою ногою кочувала від Слов'янська до Горлівки» [18]. Головна героїня спостерігає, як держава поступово зникає, вона її ніби втрачає. Одночасно з тим жінка впадає у психічний стан фрустрації, намагаючись віднайти принаймні одну відповідь, одне пояснення тому, що край, у якому вона проживає, відмовляється чинити опір навалі: «Вони скидають прапори України так легко, ніби в паперових декораціях, і я не можу зрозуміти, –то що, цей прапор, ця держава, виявляється, були несправжніми? Чому міліція начепила колорадки і стоїть, склавши руки? Чому з мене сміються вголос, коли я запитую про присягу і честь мундира?».

Дівчина розгублена та перебуває в онтологічній кризі, яка спричинена ілюзією, що країна назавжди втрачена. Вона говорить, що люди ніби провалюються у темну пастку. Все, на що можна було раніше спертись, більше не тримається єдиної форми, розсипаючись на попіл. Те, що відбувається у реальності, ніяким чином не збігається із здоровим глуздом. Гідним прикладом до активного спротиву настають події Євромайдану.

Саме тоді головна героїня позбулась відчуття страху перед чимось безіменним: «...ми включили телевізор і побачили стрім з Інститутської. І тіла на Майдані, чорний Хрещатик, оголошення про кількість жертв, яких прибувало з кожною годиною. Я просиділа перед екраном до вечора, а, коли піднялися, страху вже не було» [18]. Саме тоді вона усвідомлює, що варто починати боротись, хоч якось. Вона організовує місцевий «майдан», знаходить однодумців та долучається до бою за державність та відстоювання власного бажання бути незалежним. Об'єднана проукраїнська налаштована меншість надає можливість сподіватись у перемогу хоча б на ментальному рівні: «...це було людське море, що ми обнімалися, тиснули руки, що голова паморочилася від полегшення. Нас було так багато, ми ось тут, усі разом, не боїмося подати голос. Не боїмося заспівати свій гімн» [18]. До ще більш радикальних проявів громадянської активності спонукає чоловіча бездіяльність: «Як же мені було соромно за чоловіків у формі, хотілося кричати, плювати в очі. Ви ж клятву давали на вірність Україні, ви ж мали захистити і вберегти, що ж ви робите, кнури?!» [18].

Індиферентизм чоловіків у час державних потрясінь героїня проектує на інституцію держави, яка несе в собі складову маскулінності: «Той механізм, який ми звикли вважати державою, насправді замкнений сам на себе, його давно заклинило і паралізувало страхом та некомпетентністю». Із часом Доця починає бажати помститись, відплатити агресорам та зрадникам: «Не знайдеться слів, щоб описати цю ненависть. Ні один схимник так не молиться в аскезі виснажливого посту; ні одна билина так не мріє про краплю холодної води серед пустелі; ні одна сирота так не тужить за материнськими руками, як я ненавиділа, як я хотіла і прагнула їхньої агонії»; «Я хотіла помсти. І то не абстрактної, на рівні відновлення глобальної рівноваги і торжества справедливості. Я хотіла реальної, матеріальної відплати. Я хотіла бачити когось із тих, що зі зрізаними шевронами заповнили наші вулиці, із тих, що заїхали і заселилися в санаторіях та базах відпочинку під Донецьком, із тих, що тренували

«ополченців» із вологодським говорком, відпрацьовуючи з ними бій в умовах мого міста. Я хотіла їх бачити прямо перед собою, на відстані витягнутої руки, із перерізаним горлом. Хочу, щоб кров була фонтаном із артерії, щоб пузирилась повітрям на кожному видиху. Хочу запхати пальці в цю рану, відчутти гарячу плоть, перебиту трахею, гостре кришиво шийних хребців. Як же я мріяла дотиснути хоч одного! Здається, тоді зникне порожнеча у грудях, і я нарешті зігріюся» [18].

Бажання помсти є деструктивним почуттям не лише щодо свого об'єкта, а й щодо людини, яка прагне помститися. Це на підсвідомому рівні усвідомлює й головна героїня, адже вона жінка, отже, та, що дає життя, а не позбавляє його. Тому Доця обирає шлях служіння людям, шлях волонтерства, зберігаючи в собі людське начало, рятуючи країну від тотальної озлобленості та дегуманізації: «І ця людина, перемагаючи власних демонів, долаючи власні страхи, вивільняє, проявляє найкращі свої риси і той потенціал, який, можливо, ніколи не відкрився би світові, якби не ці жахливі події довкола нас. Великою мірою це –і про Україну, і метафорично про конкретну людину», - говорить Горіха Зерня [22].

Вибір Доці можна також трактувати як спробу повернення державі як інституції жіночого первня, що ментально завжди був властивий українській нації, адже закарбований у структурі національного характеру українців. Недарма вибір на користь служіння рідному народові підказує героїні саме спогад материнської настанови: «Доця, іди до людей. Завжди, коли важко, іди до людей, люди допоможуть», а з ними і глибоко вкорінений зв'язок із предками: «...у крові підіймається глибинне, прадавнє, закладене і заховане на рівні інстинктів. Як це –підійти і плюнути впекло, будучи певним, що з тобою не трапиться лихого. Бо правда на твоєму боці. Бо рід і коріння на твоєму боці, бо твої мертві на твоєму боці, і твої ненароджені теж тут, на правому плечі». [18].

Різниться і психологічний портрет жінки, який наводить авторка на початку та наприкінці твору. Спершу Доцю зображають худю, невисокою,

русявою дівчинкою із блакитним, добрими та часто сумними очима. Вона завжди носила джинси, футболку та кросівки, без макіяжу та прикрас. Тиха, скромна, але в жодному випадку не слабка, горда та принципова. Війна її добряче загартувала і наприкінці тексту ми зустрічаємо вже зовсім іншу дівчину: високу, струнку із чорним волоссям та сміливими синьо-зеленими очима. Ця жінка переодягнута у камуфляж. Сильна, впевнена, проте без жорстокості, із совістю та своїми цілями.

Головну героїню протягом всього тексту називають або Доцею, або Ельфом. До останньої сторінки авторка не розкриває справжнього імені дівчини. Таким чином письменниця хотіла створити ефект присутності, тобто щоб читач ототожнював себе із головною героїнею, дивився на ситуацію її очима. На мою думку, авторка також хотіла створити ефект універсальності, за яким героїня – це не лише Доця, а ще й будь-яка жінка, яка знаходиться посеред війни та бореться як за власне життя та життя своїх рідних, так і за майбутнє України. За цих умов, читач відчуває себе на місці Доці та співпереживає їй. Пригадуємо, що Ельфом її починають називати тоді, коли відбувся кардинальний злам особистості жінки. Вона знайшла своє ім'я тоді, коли і мету та любов. Тобто відбувся процес самопізнання та самовизначення.

У книзі жінка та її команда створюють щось на зразок волонтерської групи та партизанського загону. Саме тоді і розпочинається найцікавіше: переїзди через лінію фронту із продуктами та зброєю для наших воїнів, небезпечні пригоди в Донецьку, провалили, яких могло б і не бути та містичні порятунки [21].

Власне у тексті досить добре проявляється художній засіб, завдяки якому автор створює ілюзію реальності, разом використовуючи елементи фантастики, магії та метафорики. Містифікація як реалізм і допомагає продемонструвати переживання головної героїні, духовний розвиток та її трансформацію. До прикладу, Тамара Горіха Зерня спочатку пише: «Вона бачила сни. Сни про війну. Сни про смерть. Сни про любов. Вона не

розуміла їх змісту, але вони лякали її. Вона прокидалася вранці потна і спантеличена. Вона не могла забути ті образи, які виникали в її підсвідомості. Вона не могла зрозуміти, чому вони до неї приходять. Вона не могла знайти собі місця в цьому світі» [18]. Наприкінці роману жінка вже бачила сни про волю, про життя та любов. Вона розуміла, про що вони. Вона прокидалась свіжою та сильною і нізащо не бажала позбутись тих образів, що виникли у свідомості. Вона чудово знала, чому ці образи з'являються у її снах.

Містичні випадки трапляються і в реальному житті авторки, про які вона вдало розповідає у тексті. Із Тамарою трапилась подія, коли волонтеркою разом із чоловіком заночувала на горищі в будинку у Пісках під час жорсткого бою. У романі є епізод, коли головна героїня також змушена заночувати там само. Її напарник із зброєю в руках пішов патрулювати, охороняючи будинок, у якому вони зупинились. Жінці запропонували перепочити у відносно тихому та безпечному місці на горищі за комином. Там Тамара і заснула. Та прокинулася вона від відчуття, що її хтось із воїнів дуже сильно трясє за ногу, від чого та починає боліти. Коли жінка протерла очі, не помітила двох воїнів, які її будили лише мить тому. Волонтерка спустилася на перший поверх будівлі до вартового, аби дізнатись, що трапилось та куди ділись двоє чоловіків. Хлопець, який залишився охороняти її сон повідомив, що у приміщенні більше нікого, окрім них. А чоловіки, про яких розповіла письменниця, схожі на двох побратимів, які проживали у цьому ж будинку та загинули минулої доби. Вартовий провів Тамару до іншого будинку. Зранку у попередньому місці схову вони виявили слід від кулі на горищі, де розмістилась виснажена волонтерка. Письменниця трактує, що там, де йде війна, у тому місці, де люди проживають драматичний досвід, саме там відточується бар'єр між світами. Попри вплетену нитку магії у , історія залишається реалістичною, а її головна героїня – практичною, розсудливою, яка знається на заведених у Донецьку порядках.

Оксана Забужко пише, що вона би внесла цю книгу у список обов'язкової до читання мемуаристики та не лише української. Авторка сама в передмові попереджає, що «Доця» є документальною книгою настільки, наскільки це можливо для художнього тексту.

«Мало що так дратує публіку, як жінка, контра не дозволила себе знищити і відкрито про це розповідає», - зазначила Оксана Забужко, критикуючи «Доцю» та порівнюючи її із щоденником журналістки Марти Гіллерс «Жінка в Берліні» [20]. І це дійсно так, історію про силу жінки, її віру в себе та ненависть до ворогів та всіх, хто так сильно бажав її знищити.

Висновки до другого розділу

Мистецтво часів війни має свою специфіку. Воно обмежене в жанрах і формах, а також спотворене мілітарним духом. Воєнна література відображає реалії життя та смерті, насильства і болю, часто передаючи дегуманізацію суспільних відносин, де масовість жертв змушує говорити про них узагальнено. Завдання мистецтва війни — облагороджувати таку дегуманізацію, незважаючи на зміну естетики від прекрасного до потворного і жахливого.

Роман Валерія Маркуса «Сліди на дорозі» є прикладом комбантської прози, яка вирізняється особливою суб'єктивністю та документальністю. Він показує світоглядну кризу, з якою стикаються персонажі, та формування нових моральних засад, заснованих на любові та свободі.

До подій 2014 року мілітарна риторика поступово наростала в публічному просторі, що відображалось в літературі через образи героїв, які протистоять зовнішньому світу або шукають замирення з власним минулим. Запит на «сталевого героя», здатного протистояти загрозі, став актуальним. Роман Тамари Горіха Зерня «Доця» є художнім свідченням важливого етапу української історії та внутрішнього світу людей, які переживають війну. Авторка використовує різноманітні художні засоби для передачі внутрішнього світу героїв, їхнього переживання та трансформації під час випробувань.

Жіночі голоси в осмисленні теми війни відіграють важливу роль. Вони не лише фіксують зміни в суспільстві, але й аналізують причини конфліктів, порушують проблему поляризації гендерних ролей. Роман «Доця» показує внутрішню трансформацію героїні під впливом зовнішніх обставин та волонтерської діяльності, що дозволяє збалансувати гендерні ролі і інтегруватися до маскулітного мілітаризованого світу війни.

Отже, сучасна українська воєнна проза відображає складні реалії гібридної війни, її проблематику та вплив на людей, що є важливим етапом в літературному осмисленні сучасної української історії.

ВИСНОВКИ

Отже, нинішній бум воєнної літератури свідчить про мобільність сучасної культури слова, її прагнення і вміння адекватно відповідати на виклики сього дня. Тема війни зачіпає значний пласт новітньої й за давньої проблематики культури, всебічне й неупереджене осмислення якої зумовить кардинальні зміни нашої культурної матриці. Ті, хто пише про війну, виконують важливу функцію: вони інтерпретують сучасні події, встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, обґрунтовують болісне прощання з радянським минулим і з успадкованими від нього міфами про дружбу народів, патріотичну героїку та комуністичні ідеали. Не менш важливе і те, що такі автори знаходять нові підвалини, на яких слід будувати модель української культури в ХХІ ст. Словом, розпочався загальний перезапуск соціокультурної моделі.

Цивільний читач, ознайомлюючись із книжками бійців, має змогу уявити правдиву, неприкрашену картину війни, без надмірної героїзації та моралізаторства, ура-патріотизму, пафосу, дидактизму – загалом усього того, що досить часто переважає в романах сучасної масової літератури на воєнну тему (наприклад, твори І. Власенко “Чужі скарби”, В. Іваніни “Брати”). Правдивість, історична достовірність, розстановка чітких пріоритетів у боротьбі з російською агресією – усе це перетворює наративи комбатантів ще й на важливий елемент інформаційної війни.

На основі аналізу текстів сучасного українського літпроцесу можна зробити висновки про те, що як елітарна, так і масова літератури, активно реагують на виклики доби. До творення воєнної прози долучаються як професійні письменники (а також журналісти), так і ті, хто ніколи до цього часу не видавався – це мобілізовані військові та добровольці, які пройшли бойові дії. А, отже, активно розвивається такий напрям як лейтенантська проза. Представники останньої найчастіше звертаються до жанру щоденника, або ж пишуть малу прозу (есеїстика, новелістика, оповідання). При порівнянні прози професійних письменників та письменників-

ветеранів стає помітним, що для перших важливий творчий аналіз та переосмислення складних епізодів життя, для других же головним є бажання зафіксувати події задля збереження їх у пам'яті. Письменники, яких відносять до сегменту елітарної літератури, працюють або у жанрі реалістичного роману, або ж звертаються до ускладнених фантасмагоричних чи метафоричних наративів, які потребують підготовленого читача. У масовій літературі продукуються такі жанри як бойовик та мелодрама, а найпопулярнішою темою є розбрат в межах однієї сім'ї. Також активно розвиваються такі загалом нові жанри для української літератури як мережева проза, комікси та графічний роман.

Список використаних джерел

1. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості / М.М. Рябченко // Слово і Час. — 2019. — № 6. — С. 62-73. — Бібліогр.: 25 назв. — укр.
2. Санченко А. Проза війни // Український тиждень. — № 4 (584). — 2019. — С. 16–19.
3. Бовсунівська Т. Основи теорії літературних жанрів. — Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2008. — 519 с.
4. Верменич Я. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. [Електронний ресурс] / Я. В. Верменич, О. В. Андрощук. — К. : Інститут історії України, 2014. — 182 с.
5. Бовсунівська Т. Основи теорії літературних жанрів. — Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2008. — 519 с.
6. Чикаленко. Щоденник. - Львів: Червона калина, 1931.- С . 3.
7. Радзієвська 1993: Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. — Київ: Інститут української мови. — 193с.
8. Євген Магда. Гібридна війна: питання і відповіді. Статті «Детектор медіа». URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/13805/2015-07-27-gibrydna-viyna-pytannya-i-vidpovidi/>
9. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості / М.М. Рябченко // Слово і Час. — 2019. — № 6. — С. 62-73. — Бібліогр.: 25 назв. — укр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/170852>
10. Марина Рябченко. Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі.
11. Михальчишин Ю. Друга світова. Невтрачене покоління. Лейтенантська проза. URL: <https://forpost.lviv.ua/txt/suspilstvo/3337-druha-svitova-nevtrachene-pokolinnia%20leitenantska-proza>
12. Тамара Горіха Зерня : «Я дуже хочу, щоб наші письменники знову й знову поверталися до теми війни». URL :

https://lb.ua/culture/2020/08/16/464002_tamara_goriha_zernya_ya_duzhe_hochu_shchob.html

13. Сидоренко, О. (2021). Сучасна мілітарна проза як літературний феномен. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія», 48, 167–173. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4565.2021.48.22>.
14. Тешанович Я. Жінка і війна / Я. Тешанович // І. Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 27. – С. 71–87.
15. Тонких Н. Образ жінки в сучасній культурі: як побороти стереотипи [Електронний ресурс] / Н. Тонких. – Режим доступу : <http://povaha.org.ua/obraz-zhinky-u-suchasnijkulturi-yak-poboroty-stereotypu/>
16. Олійник Є. Жінка на війні: фантазії про невидимий досвід [Електронний ресурс] / Є. Олійник]. – Режим доступу : <http://www.korydor.in.ua/ua/equality/zhinka-na-vijnifantaziyi-pro-nevydimij/>
17. Горіха Зерня, Т., 2019b. «Доця» – книга одночасної про війну, і не про війну [online] URL: <https://olga-kvyatkovska.blogspot.com/2019/10/dotsia-knyha-odnochasno-i-pro-viinu-i-ne-pro-viinu.html>
18. Горіха Зерня, Т., 2019. Доця. Київ: Білка.
19. BBC News Україна. Тамара горіха зерня, авторка книжки “доця”: інтерв'ю Ользі Герасим'юк, 2019. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y7GRrdRIuoU>
20. Забужко О., У війни — жіноче обличчя, [в:] Електронний ресурс: <https://spektrnews.in.ua/news/u-v-yuni---zh-noche-oblichchya---oksana-zabuzhko/82764> (17.07.2019).
21. Електронний ресурс: https://texty.org.ua/articles/99927/Doca_prygodnyckyj_roman_pro_vijnu_jak_yj_prosyts_a-99927/ (17.02.2020).

22. Бунт жінки в маскулінному просторі війни в романі «Доця» Тамари Горіха Зерня. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-3055-2023-16-29-49-57>
23. Ананьєв В. Сліди на дорозі. Кам'янець-Подільський, 2020. 376 с
24. Валерій Маркус. Про створення книжки «Сліди на дорозі». Повне інтерв'ю «Фантастичним українцям»: URL: <https://youtu.be/wsGo5jN1Klk> (дата звернення: 20.01.2022)
25. Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і Час. 2019. № 6.
26. Черногуз Я. Війна, що робить тебе вільним: «Сліди на дорозі» Валерія Ананьєва. URL: <http://litakcent.com/2019/02/19/viyna-shho-robit-tebe-vilnim-slidi-na-dorozi-valeriya-ananyeva/> (дата звернення: 21.01.2022).
27. Пухонська О. Літературний щоденник як спроба автотерапії травми війни (за книгою «Життя P.S.» Валерії Бурлакової). Studia Polsko-Ukraińskie. 2020. № 7. С. 210-222.
28. Грабовська І. Українські видання про гібридну війну путінської Росії. Київ, 2019. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/ukrayinski-vydannya-pro-gibrydnu-viynuputinskoyi-rosiyi>
29. Кулінська Я. І. Співвідношення історичної та художньої правди в прозі письменників-постмодерністів. Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2014. № 2. С. 126-134.
30. Юргер Е. Війна як внутрішнє переживання. К.: Стилет і стилос, 2022. 136 с
31. Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ: Академвидав, 2016. 192 с
32. Горболіс Л. М. Читання як самозбереження реципієнта. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологічна. 2016. № 24. Том 1. С. 126-129.
33. Власенко В. Гаська Шиян: «Я дуже захотіла дати голос жінкам, чії чоловіки воюють». Урядовий кур'єр. 10 жовтня 2019 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/gaska-shiyan-ya-duzhe-zahotila-dati-golos-zhinkam-/>

34. Бовсунівська Т. Основи теорії літературних жанрів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. 519 с
35. Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. Слово і час. 2019. № 6. С. 62-73.
36. Слапчук В. Війна як дискурс. ЛітАкцент. URL: <http://litakcent.com/2015/02/17/vijna-jak-dyskurs/>
37. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : [монографія]. Київ : НІСД, 2019. 560 с
38. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
39. Шевчук Ю. Про війну і потребу нової мови. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-mayeznachennya/31750018.html>.
40. Яворська Г. Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського медійного дискурсу). Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів. Львів : Галицька видавнича спілка, 2015. С. 366–398.

ДОДАТКИ

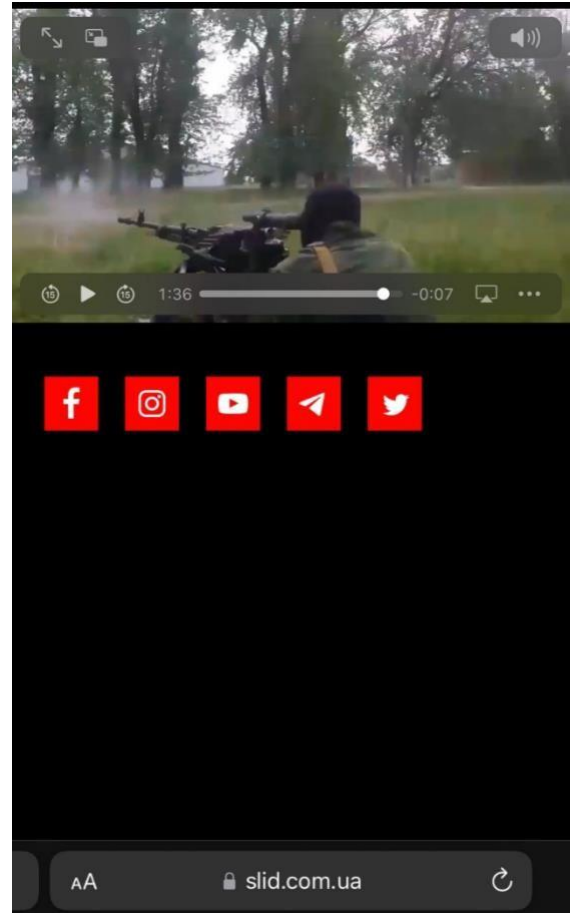
Додаток 1

Додаток 2

Додаток 3

Додаток 4

